

A SZAKRÁLIS NYOMTATVÁNYOK KUTATÁSÁRÓL ÉS JELLEMZŐ JEGYEIRŐL

A gazzal fedett viskók gerendáin porral, pókhálókkaal fedett és könnyen vesző vakarékok, azaz a ponyvanyomtatványok összegyűjtésére, lajstromozására a költészeti régiségek megmentésére irányuló törekvések jegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején hangzottak el az első buzdítások Kőszegi Fábich József, Sándor István és Mátyási József tollából.¹ Ezeket jónéhány, leginkább irodalomtörténeti jellegű felhívás követte, például Ipolyi Arnoldtól a Vasárnapi Újság hasábjain.² Ezek sorában napjainkig az utolsó Sándor Istvánnak 1953-ban megjelent írása, mely a néprajzi szempontokat előtérbe helyezve érzékelteti a téma sokrétűségét és fontosságát: „A Néprajzi Múzeum Könyvtára (...) ponyvakiadványokból még csak néhány száz darabnyi gyűjteménnyel rendelkezik. Most, hogy az irodalom jelentkezése következtében a hagyományos paraszti olvasmányanyag lassan feledésbe merül, a néphagyomány minden igaz barátjának szíves megfigyelői és gyűjtői fáradozását kérjük ezen a területen is. Sok fontos tudományos kérdés megoldásában lehet segítségünkre, aki közli megfigyeléseit arra vonatkozóan: hol, mikor, mit olvas népünk öregje és fiatalja, nemek szerint, és méginkább aki népünk régi olvasmányaiából megmenti és hozzánk juttatja, ami esetleg még megmenthető.”³ A felhívást megelőzően Dégh Lindának az 1940-es évek második felében végzett olvasásszociológiai és ponyvanyomtatványokkal kapcsolatos megfigyelései⁴, az 1950-es évek végén pedig Pogány Péternek a régi hazai népies ponyva-, továbbá a folklór és irodalom kölcsönhatásait érintő kutatásai⁵ a legjelentősebbek a ponyvanyomtatványok vizsgálatát illetően. Sándor István idézett felhívását nem követte módszeres, a paraszti írás-olvasás-, illetve a ponyvakutatás szempontjait előtérbe helyező vizsgálat, hanem inkább csak másodlagosan, egyéb vizsgálatok adalékaiként került sor anyaggyűjtésre és bizonyos jelenségek dokumentálására.

Közgyűjteményeink archívumai több százszázados nagyságrendben őriznek ponyvanyomtatványokat és a kutatásban-rendszerezésben ugyan történtek előrelépések, mégis mindmáig hiányzik a teljes magyar ponyvabibliográfia. A téma legjelentősebb összefoglalása *A magyar ponyva tükre*, Pogány Péter könyve (1978), mely művelődéstörténeti, irodalomtörténeti szempontú feldolgozással négyszáz esztendő ponyvaterméséről ad áttekintést, a világi témájú nyomtatványokat illetően. A szakrális tartalmú aprónyomtatványok

köre kimaradt e munkából, erre vonatkozóan csupán elszórt adatokat találunk.

A ponyvanyomtatványok külföldi kutatásának eredményeit Pogány Péter összegezte. Megjegyzi, hogy *a népi ponyvairodalom teljes hatékonyságú feltárásával külföldön is jórészt még birkózik a szaktudomány*. Szót ejt a francia, német, olasz, román, sváb és szerb ponyvakutatás kérdéseiről és eredményeiről, továbbá bibliográfiai válogatást is közöl. A külföldi szakirodalomban többek között meg kell említenünk Rudolf Schenda, Leander Petzold, Adolf Spamer, Wilhelm Hegenmauer, Margaret Spufford, Donald R. Howard témánkba vágó munkáit.⁶

A *szakrális nyomtatványok* kutatásának fontosságát Bálint Sándor jelezte elsőként: *A vallásos ponyvairodalom anyaga még földolgozatlan, művelődéstörténeti, irodalmi, néprajzi vonatkozásai és tanulságai még tisztázásra várnak. Egy kétségtelen: egészen a legrégebb időkgig a nyomtatott betűvel terjesztett szellemi javakból a kalendárium, Biblia, imádságoskönyv kivételével elsősorban ezek az apró nyomtatványok találtak népünkhöz utat, ezek találták el és elégtették ki leginkább népünk igényeit.*⁷ A szakrális nyomtatványokat illető legátfogóbb vizsgálatok a XVIII. századi anyagra vonatkozóan történtek Tüskés Gábor és Knapp Éva jóvoltából.⁸ Ők a ponyvanyomtatványokat elsősorban történeti forrásnak tekintik, különösen akkor, ha azokat összetett használati funkciójukban és többretű jelentésben vizsgáljuk. Kiemelik ezek néprajzi jelentőségét, mivel a ponyvanyomtatványok a népi vallásosság történetének valóságközeli bemutatásához, az ízlés- és véleményalakulás folyamatának kérdéseire szolgáltatnak értékes adatokat.⁹ Munkáikban foglalkoznak a XVII. századi vallásos ponyvairodalom definíciós kérdéseivel, a műfaj, az eredet, a felekezeti, a használat, a terjedés kérdéseivel és kiemelten az illusztrációk fontosságával. A későbbi időszak ponyvatermésével kapcsolatban nem rendelkezünk hasonló összegzéssel, az idevonatkozó elszórt adatok egyéb néprajzi témák elemzésekor kerültek felszínre. Így Bálint Sándor az esztendő jeles napjai hagyományvilágának ismertetésekor a népelemek, legendák forráshelyeül gyakorta említi ponyvakiadványokat. *A magyar szentember*, Orosz István önéletrajzának kiadásában pedig a búcsúvezető énekszerzői tevékenységére, a ponyva keletkezése, a nyomtatás, terjesztés körülményeire vonatkozóan találunk fontos adalékokat.¹⁰ A katolikus népének kérdéseiről 1948-ban jelent meg Volly István tanulmánya, 101 Mária-ének szöveg- és dallamközlésével. Volly lényeges megállapításai során szól az énekterjesztés „főszközéről”, a vallásos ponyvafüzetekről, a hivatalos énekeskönyveknek a vallásos népénekre gyakorolt hatásáról, az ilyenfajta énekek előadási módjáról és alkalmairól, az énekszerzőkről és a terjesztés kérdéseiről is.¹¹ Eckert Irma a Kalocsa vidéki magyarság vallásos népköltészetével kapcsolatosan utal ponyvahasználatra és közöl kézíratos füzetekbe bemásolt, ponyváról származó énekeket, imádságokat.¹² A ponyvanyomtatványokról való szövegterjedés, a folklorizáció

kérdéseiről szolt korábban Sztripszky Hiador és Harsányi István.¹³ Vargyas Lajos *Aj falu zenei életének* ismertetésekor utal a nyomtatványok használatára és egyházi ünnepekhez való kapcsolódására.¹⁴ Vajkai Aurél a népi orvoslás kutatása során említ dunántúli búcsújáráshelyeken használatos ponyvanyomtatványokat és ponyvákról származó szövegeket.¹⁵ A búcsújáráshoz kapcsolódóan említi a ponyvanyomtatványok használatát Bárth János is.¹⁶ Schram Ferenc a búcsúénekek folklórájával foglalkozva szol a ponyvafüzetekről, aprónyomtatványokról és a népénekek használatáról.¹⁷ Hetény János a Nógrád megyei Karancs-hegyen a Nagyboldogasszony (aug. 15.) napjához kapcsolódó ájtatosságot leíró kéziratában említi a helyi kegyhely ponyvanyomtatványait és az ájtatosság során használatos énekeket és utal a kapcsolódó olvasási gyakorlatra.¹⁸ Manga János a kánai menyegző és a szálláskeresés szokásainak leírásakor, továbbá a hasznosi búcsújáráshely kialakulása kapcsán említ ponyvanyomtatványokat, illetve közöl szövegrészleteket.¹⁹ Morvay Judit a mátraalji palóc asszonyok olvasási szokásairól, illetve a búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvahasználatról szol.²⁰ Erdélyi Zsuzsanna az archaikus népi imádságok vonatkozásában ír a vallásos ponyvairodalomról, mint köztes peremterületről.²¹ Barna Gábor a Mezey-kántorok énekszerzői tevékenységét elemezve említ ponyvai vonatkozásokat, s azonkívül a búcsújáráshelyekhez kapcsolódóan is közöl e témába vágó értékes adatokat.²² Kríza Ildikó a legendaballadák forráshelyeiként veszi vizsgálat alá a vallásos ponyvanyomtatványokat, továbbá a ponyvairodalom és szájhagyomány kapcsolatait is kutatja.²³ Lammel Annamária és Nagy Ilona a folklórban élő vallásos szövegek, kegyes elbeszélések, legendaballadák, bibliai történetek kapcsán hívja fel a figyelmet a vallásos ponyvanyomtatványokra.²⁴ Szilárdfy Zoltán munkáiban szintén találunk idevonatkozó adatokat például a képes imalapokról és kis szentképekről, s egyik tanulmánya a nemzetiségi ponyvakutatás témájában ismertet egy ercsi délszláv ponyvairatot.²⁵ Szigeti Jenő a protestáns népi olvasmányokról szol. A múlt század végének magyar paraszt ecclesiolái életében vizsgálja a régi vallásos könyvek szerepét, terjedését és felhívja a figyelmet egy-egy falu régi vallásos könyvei összegyűjtésének fontosságára, funkciójának feltárására a falu kommunikációs rendszerében.²⁶ A ponyvakiadó-nyomdász Bucsánszky Alajos tevékenységének elemzését végezte el Kovács I. Gábor. Tanulmánya érdekes adatokat szolgáltat a művelődéstörténeti háttér, az olvasói mentalitás vonatkozásában.²⁷ Az Egri Nyomda Rt. történetét dolgozta fel Antalóczi Lajos, részletezve a nyomda által folytatott ponyvakiadói tevékenységet. Közli a fellelhető kiadványok jegyzékét, s érdemben is szót ejt a vallásos ponyvairodalom jellegzetességeiről.²⁸

A néprajzi szakirodalomban a legtöbb figyelmet a hitvilági vonatkozásokkal bíró **mágikus** jellegű szövegek kapták, mivel ezek használata előfordul a néphit körébe tartozó varázscselekmények során, akár írástudatlanok körében is. Bálint Sándor említett munkáiban szót ejt e témáról is. Inczeffi

Géza közli először az ellenséges golyó ellen védő imádságszöveget, mely később több változatban is lejegyzésre kerül.²⁹ Jung Károly elemzi a baj ellen oltalmazó égi levelet Gombos hagyományvilágában, majd a törökbecsei amulett kapcsán közöl mágikus ponyvai szöveget, s szintén ezt a témát fejti ki több tanulmányban az *Őrszerek könyvében*.³⁰ Silling István szintén e vidékről közöl mágikus imádságszöveget, Bartha Elek pedig Zenta környéki ponyvai eredetű *szent leveleket* elemez.³¹ Szintén ezek használatát mutatja be P. Szojka Emese a Bács-Kiskun megyei Tataházáról, míg Zsupos Zoltán Bakonyszegen és Darvason talált égi leveleket közöl.³² Újváry Zoltán a *Mennyből jött levél* népi párhuzamairól írt tanulmányt, Molnár Ambrus pedig a hajdúhadházi *Szent Emberek és Szent Asszonyok Társaságának* gyülekezeti alkalmain kéziratos példányról olvasott *Mennyből jött levélről* tudósít.³³

Saját vizsgálatok során átfogó kutatási előzmények, összegzések híján csupán a felsorolt szakirodalom elszórt adataira támaszkodhattunk, melyek elsősorban más hangsúlyos témák kifejtése mellett érintik a népi használatú szakrális nyomtatványokkal kapcsolatos kérdéseket. Napjainkban legfontosabb feladat a terepen végzett anyaggyűjtés a még elérhető nyomtatványok megmentésére, és fontos szempont, hogy a kutatás során kaphatunk lényeges válaszokat a népi könyvhasználat, írásbeliség, folklorizáció kérdéseire. Ezenkívül elkerülhetetlen a közgyűjtemények, archívumok ponyvaanyagának feltárása és elemzése. Jelen kutatásunkban azt a késői, XIX. századtól kezdődő korszakot tekintjük át a ponyvakiadás történetében, amikor az irodalom, illetve a népi írásbeliség egyértelműen elkülönül, és nagy-nagy példányszámban megjelenik a népies, illetve eredetében, funkciójában egészen népi tartalmú és csak bizonyos rétegek számára készített ponyvakiadvány. A korábbi előzmények, a ponyvaköltészetnek az ellenreformáció idejére eső első virágzása után a múlt század második felétől vált egyre inkább tömeges méretűvé a népi használatra szánt vallásos irodalom, közte a ponyvák kiadása.³⁴ **Történeti háttérét** tekintve az otthoni használatra szánt épületes irodalom több műfaja a reformáció korában bontakozott ki. A XIV. századig túlnyomórészt latin nyelvű volt, s csaknem kizárólag egyházi személyek számára készült. A XIV. századtól már világiak szükségleteihez is igazodott. Ekkortájt sorra kialakultak az egyes műfajok: biblia pauperum, speculum, haldoklók könyve, hortulus, a különböző vallásos allegóriák, traktátusok, a postilla, a plenarium, a passionale, az imakönyv, a legenda stb. A XVI. század második felében a katolikus épületes irodalom fejlődésnek indult, és nyelve a latin mellett már a nemzeti nyelv is.³⁵ Elterjedését a könyvnyomtatás tette lehetővé. Ezen kezdeti időszakban még nem válik el a népies tartalmú, csak bizonyos rétegek számára készített ponyvakiadvány, a szélesebb társadalmi csoportokat a folyamat még nem érinti jelentékeny mértékben. Az 1770-es évektől egész Közép-Európában nagy lendületet vett a népszerű krajcáros nyomtatás, de a termékek főként 1848–

49 után jutottak el a széles paraszti tömegekhez és a polgári, kismemesi rétegekhez.

A ponyvanyomtatványokat, melyeket a kalendáriumok, iskolakönyvek mellett általában a népies és népszerűsítő kulturális termékek között tartanak számon, a hivatásos és a folklórjellegű művészet közötti átmeneti, **félnépi folklór** körébe szokás sorolni, ezzel is hangsúlyozva azt a sajátosságot, hogy befogadó, asszimiláló jellege és kisugárzása révén sok hasonlósága van a szájról szájra terjedő költészettel.³⁶ A ponyvairodalom jellemzésével foglalkozó elemzések lényeges szempontnak tartják, hogy e nyomtatványok a legegyszerűbb rétegnek szánt alacsony színvonalú írásművek, melyeket igénytelen és olcsó olvasmányokként bocsátottak közre.³⁷ Ezen *alpárian mulattató, kezdetlegesen oktató* nyomtatványokat vásárokon, ponyváról árusították, s innen származik az *aljairodalom* jellegzetesen magyar neve.³⁸ Emellett azonban hangsúlyt kap az a tény is, hogy nem tekinthető a vásári ponyva mindenestől csupán peremirodalomnak, mert nemegyszer valódi irodalmi művek is ponyvára kerültek, és a fenső irodalmat, az emberiség vándorló mondakincsét éppen a népkönyv, a vásári ponyva ültette át legelőször és tömegestől a könyvpiacra, és az irodalom valamint a ponyva műfaja között vannak olyan átfedések, kölcsönhatások, amelyek gyakorta bizonytalanná teszik a határok éles megvonását.³⁹ A ponyvára kerülő költészet mint új népköltészeti ágazat megjelenése a népi kultúra polgárosodásával mutat összefüggést. A megjelenő szövegek nagy része az irodalom és a folklór közötti átmeneti alkotásnak tekinthető. Írásbeliségük, egyediségük és szerzőségük az irodalmi jellegre utal, tartalmi, formai és stílusi jegyeik, alkalmazásuk, beilleszkedésük a közösség szóbeli kultúrájába és hitvilágába inkább a folklór alkotásokhoz közelítik a ponyvát. A *historiás, regényes, érdekesítő, izgalmas, szenzációs* stb. jelzőkkel illetett világi ponyvák mellett élő szakrális tárgyú ponyvanyomtatványok esetében is meghatározott különbözőséget jelentenek az áhítatirodalom magasművészi termékei és a népies alkotások. Eltérésük milyenségében azonban helytelen volna pusztán színvonalbeli különbséget látnunk. A nép számára készült ponyvák igazodnak azokhoz a lényegében korábbi századokból átörökölt kultúráis modellekhez, amelyek szöveg-értékkel, illetve irodalmi kiadvány minőséggel rendelkeznek. E művek a parasztság körében nemritkán mágikus tárgynak, ünnepek idején pedig mitikus magasságokba emelő rituális forgatókönyvnek számítanak. A ponyvanyomtatványok összehasonlító értékeléséhez tehát hozzátartozik a használói közegben való megjelenésük, minőségük.

A vallásos ponyvairodalom, szerzőinek társadalmi helyzete, a kiadások helyi jellege, hagyományban való gyökerezése, illetve a nép körében betöltött szerepe, funkciója alapján a **népi vallásosság** szerves részének tekinthető. A falu mai vallásos rétegénél, előimádkozóinál, búcsúvezetőinél – eredeti környezetében – gyűjthető ponyvaanyag, a vegyes tartalmú hagy-

tékok keresztmetszetet adnak, felölelik az egyházi ünnepek körét, tartalmazzák a kegyhelyek kiadványait, továbbá az egyes szentekhez, vallásos társulatokhoz és a különböző élethelyzetekhez kötődő nyomtatványokat. Ezek összegyűjtése különösen sürgető feladat a füzetek gyakran silány papír volta, könnyen megsemmisülő jellege miatt. Másrészt a szekularizáció, az egyházi reformok, a történelmi egyházakon belül a vallási élet egységesülése következtében a régi vallási hagyományokat megőrző, annak folytonosságát továbbvivő előénekesek száma is megfogyatkozik. Előrehaladott korú, 80–90 éves előénekes asszonynál is tapasztalhattuk ugyanis az utóbbi évtizedekben végbement váltást, repertoárjának teljes lecserélését a mai egyházi kiadók nyomtatványaira. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy fiatalnak tartható, 40–50 éves asszonyok is képviselik az előénekesi szerepkör azon típusát, amikor a nyomtatványok régies fajtáinak használata folyamatos, vagy esetleg csak az elmúlt időszakban, az ő közreműködésükkel került újra előtérbe. További érdekes szempont – a közgyűjtemények anyagával szemben –, hogy a terepen megőrzött nyomtatványok meghatározott fokát mutatják a népi használatnak, a pusztán tárolás-megőrzéstől a használat intenzív voltaig. Az így feltérképezett anyag – annak bemutatásával, hogy mi őrződött meg a falu vallásos rétegének kezén – tükrözheti a ponyva terjedési útjait és a népi ízlést egyaránt. Egyelőre a teljes ponyvabibliográfia hiánya és a kutatás lokális jellege miatt nem látható át, hogy a korabeli ponyvafüzet-termésnek mekkora hányada maradt fenn ily módon.

A szakrális ponyvanyomtatványokon megjelenő szöveganyag műfaji összetételének megállapítása nem mindig egyértelmű a műformák állandó keveredése miatt. Emellett megfigyelhető a különböző műfajoknak egy kiadványon belül való együttes jelenléte is. A XVIII. századi vallásos ponyvanyomtatványok műfajainak időbeli megoszlását vizsgálva Tüskés Gábor megállapította, hogy a század első felében a históriás ének mennyisége jelentősen csökkent, s több új műfaj (exemplum, alkalmi nyomtatvány, paródia) kerül előtérbe. A 30-as évektől jelenik meg az ének műfaja, és jelentősége ugrásszerűen emelkedik a század 60-as éveitől. A század közepén önálló műfajként jelenik meg az imádság, és szerepe fokozatosan növekszik.⁴⁰ A XIX. század szakrális ponyvanyomtatványaira vonatkozóan nem rendelkezünk hasonló vizsgálatokkal, így nehézséget jelent a műfaji kérdések tisztázatlansága és az is, hogy a népies vallásos énekköltészet rendszerezése sem történt meg ezidáig. Jelen kutatási program sem irodalomtörténeti szempontok szerint közelíti meg a vallásos nyomtatványok kérdését, s így a műfaji arányokat illetően nem ismeretesek számszerű arányok. Megállapíthatjuk azonban, hogy a vizsgált, római katolikus valláshoz kötődő XIX. századi ponyvafüzetekben műfaji csoportokat tekintve népelemek, imádságok, históriák, kegyhelytörténetek, legendaballadák, elmékedések fordulnak elő leggyakrabban, melyek lehetnek ima- vagy énekeskönyvekben is megjelenő magas egyházi irodalomból származó vagy laikus eredetű,

esetleg jóvá sem hagyott népénekek, illetve a vallásos népköltészet egyéni alkotóihoz konkrétan kötődő alkotások. Ebben a sokféleségben megjelennek az apokrif evangéliumokig visszanyúló és archaikus középkori elemeket tartalmazó szövegek vagy például újkori csodás jelenségek leírásai. Több archaikus imatípus is rögzítést, s ezzel széleskörű és gyors terjedést nyert ponyvakiadványokban. A történelmi időbeliség effajta sokféleségén kívül a vizsgált időszakban zajló változás tendenciái is megfigyelhetők, melyek párhuzamosan a népköltészetben lezajló új stílusú népdal térhódításával az újkori vallási felfogással összefüggő szentimentális, részletező, moralizáló stílus előtérbe kerülését jelentik. A műfajok egy része – kegyhelytörténet, elmélkedés – többnyire magánolvasmányként való használatra íródott. Számos példáját láttuk azonban, hogy a népi használatban ezek is előfordulnak közösségi együttlétek alkalmával és fordítva is: a közösségi alkalmaikra íródott szövegek is lehetnek az egyéni ájtatosság részei. A ponyvanyomatványok nagy részénél a tematikus csoportosítás során támaszkodhatunk a füzetek részletes tartalmi tájékoztatást adó címlapjaira, ahol a gyakorlatra egészen részletes cím alatt számozott sorrendben jelennek meg az ének- és imaszövegek kezdősorai. A címmel nem egyértelmű tematikát jelölő *két legújabb, három ájtatos, négy istenes, öt legszebb, hat szép, új* énekeket tartalmazó füzetek lehetnek egyszerre kegyhely vonatkozásúak, köthetnek az egyéni vagy közösségi áhítat évköri ünnepeihez, illetve egyéb alkalmihoz. Az irodalom és a folklór határán lévő epikai-lírai alkotásokban központi helyet foglal el Mária, Jézus és a különböző szentek tisztelete, a búcsújárás, a bűnbánat és a halál témái. Külön kérdésként merül fel az *imádságos könyvek* kapcsolata a ponyvanyomatványokkal. A legnépszerűbbek (*Aranykorona, Orgonahangok, Lelki Gyöngyök* stb.) imái és énekeinek stílusa, funkciói valamint alkalmazási köreik (búcsújárásra, halál és temetés, rendkívüli események stb.) gyakorta megegyeznek a füzetes kiadványok szövegeivel. A szövegszerű egyezések kimutatásához további összehasonlító vizsgálatok szükségesek, de használatukat illetően megfigyelhetjük, hogy előénekesek az énekek tematikus csoportosításakor az imakönyvek szükséges lapjait kitépik és az aktuális ponyvák közé csoportosítják, vagy a kéziratot füzetekbe teszik. E kapcsolódásokat a kutatás során mindenképpen célszerű figyelembe venni.

A ponyvakiadványok egyik legfőbb jellemzője az a törekvés, hogy megfeleljenek a népi igényeknek. A könnyen érthető, gyakran verses szövegek hatottak az érzelmvilágra. A nagy ponyvakiadvók (Bagó Márton, Bucsánszky Alajos, Rózsa Kálmán, Bartalits Imre) óriási példányszámra tettek szert azzal, hogy az érzelmre és a képzeletre, képi látásmódra ható vulgáris és szemléletes stílus igényeinek megfelelő hangnemet találtak el. Emellett meghatározó a barokk stílus továbbélése és a népies barokk kiteljesedése. A régies szövegek használata még ma sem idegen a népi használatóktól. A Szent Mártoni János által írott, Budán *Gyurián és Bagó betűivel nyomtatott* 1839-

ben megjelent ponyvafüzet, A' *Bűnös Mária Magdolnának sok bűneiből való megtérésének históriáját* még 1995-ben is a vallásos iratok között tartották és olvasták a történeti Hont megyében (Gener Jánosné, sz. 1925. Szelény/Selany/ Szl.). A régiek kimondott igénylése derül ki egy, az Egri Nyomdához intézett megrendelőlevélből is: *Kérem számomra szíveskedjék a órgonavirágot megküldeni mindegy öt vagy hatkórónását aki mindenféle-kép megfelel és minden ima és ének az régiegből fel találtatik.*⁴¹ A XIX. századi szakrális ponyvanyomtatványokon a korábbi időszakok vallásos irodalmának stílusjegyei és a XVIII-XIX. századi megújult vallásosság jellemző jegyei egymás mellett élnek. Előfordulnak például sajátos egyezések XV. századi kódex-szövegek és múlt századi ponyvaénekek között az egyes motívumok vagy a drámaszerű eljátszásra való utalás esetében.⁴² A napjaink népi vallásosságában élő és elsősorban kéziratban terjedő *Szent Brigitta imádságok*⁴³ gyakorta szószerinti egyezésekkel ugyanazon stílusjegyeket viselik magukon, mint első magyar előfordulásukkor a XVI. századi kódexekben. E régies stíluszeszközök a használók körében valószínűleg hozzájárulnak a vallásos áhítat növeléséhez, az elragadtatottság irányába történő kilendüléshez.

Az irodalom és a népköltészet köztes peremterületéhez tartozó ponyvanyomtatványok definiálásakor az anyag sokrétűsége miatt többféle szempontot is figyelembe kell vennünk. A történetiséggel, a műfaji, stilisztikai, tartalmi kritériumokkal kapcsolatos jelenségek mellett szólnunk kell az előállítás, terjesztés, a forma és a funkció jellegzetességeiről, a szerzőkkel és a befogadó réteggel kapcsolatos kérdésekről is. A külsődleges jegyeket tekintve megállapíthatjuk, hogy a ponyvafüzetek tükörmérete 17×10 cm körül mozog, jellemző terjedelme a 4–8–16 vagy 32 oldal. A terepen végzett kutatás során, a használók felől közelítő, néprajzi módszerekkel összegyűjtött vallásos ponyvanyomtatványok vizsgálatába azonban bevonjuk a vallásos ponyvafüzetekkel együttesen előforduló egyleveles imalapokat és a terjedelmesebb, de stílusában és tartalmában idekapcsolódó könyvszerű kiadványokat is. Az imalapokkal kapcsolatban Tüskés Gábor és Knapp Éva arra hívják fel a figyelmet a magyar kutatásban, hogy a nemzetközi szakirodalomban az egyes nyomtatványokat eltérő kiállítási technikájuk, nyomdai kieszerelésük és használati módjuk miatt a többleveles, füzeteszerű kiadványoktól elkülönítve vizsgálják⁴⁴. E szempont indokolt az archivált anyagra épülő kutatás számára. Azonban a néprajzi dokumentálás során e nagyrészt formai kritériumok mellékesnek tekinthetők, hiszen ezek az egyleveles nyomtatványok a kiadóhelyeket, az időbeliséget és a tematikus, műfaji, stilisztikai, funkcionális szempontokat illetően megegyeznek a füzeteszerű kiadványokkal. A használat módjára vonatkozó recens tapasztalataink sem teszik szükségessé az anyagunkban való elkülönítést. Ezek a rendszerint imaszövegeket és képet tartalmazó egyleveles kiadványok vastagabb papíron, díszes keretézéssel, nagy betűs nyomással jelentek meg, és például az

Egri Nyomda külön díjazás fejében kemény táblára ragasztva is forgalmazta őket⁴⁵. Tüskés Gáborék és Bálint Sándor⁴⁶ utalnak arra, hogy ezeket a nyomtatványokat falra vagy szekrényajtóra is kifüggesztették, mi azonban erre már nem találtunk példát. Napjainkban a – füzetszerű kiadványok nyolcad- illetve tizenhatodréti méreténél nagyobb – egyleveles nyomtatványokat összehajtogatva a többi vallásos füzet között tárolják. Emellett a vallásos ponyva műfajában a klasszikus ponyváknál terjedelmesebb kiadványok sem voltak ritkák, különösen Bucsánszky Alajos, Bartalits Imre, továbbá az Egri Nyomda kiadványai között. Ezek egyéni ájtatos olvasmányként vagy közösségi használatban egyaránt ponyvai jellemzőkkel bírtak. Ilyen ponyvai használatú népkönyv a *Makula nélkül való tükör*, mely két évszázadon át volt egyik legkedveltebb olvasmánya a licenciátusoknak, búcsúvezető szentembereknek és olvasni szerető híveknek⁴⁷. Varga Lajos munkái között is találunk vastagabb, a ponyvák szokásos terjedelmét meghaladó, a nép által azonban ponyvaként használatos kiadványokat (*Nem halt ő meg csak aluszik – Halotti gyászénekek*. Eger. 1898, 144 p.; *A mátraverébelyi szentkúti völgy Lilioma*. Eger. 1893–1898, 306 p. stb.). Ezenkívül számos ájtatos olvasmányt említhetünk meg, mint például a *Csodák könyve szent hagyományok és népies mondák, melyekben százötven csoda és legenda foglaltatik* (Rózsa K. és neje, Budapest, é.n.).

A téma kevésbé kutatott voltának és a szakrális nyomtatványok egyértelmű definiálásának hiánya miatt a vallásos ponyvanyomtatványok elkülönítése, besorolása nem mindig könnyű. A ponyvanyomtatványok meghatározásával foglalkozó tanulmányok, lexikonok szócikkei többnyire együtt tárgyalják a világi és a vallási ponyvái, s csupán a tartalom alapján tesznek különbséget közöttük, megemlítve, hogy a ponyvafüzetekben vallásos és világi tárgyú elbeszélések, dalszövegek, imák, versek olvashatóak. *Ponyva* és ezenkívül *ima- és énekfüzet* megnevezésű elkülönítést találjuk azonban a világi, illetve a vallásos ponyvának a magyar néprajztudomány Sándor István által összeállított 1850–70-es évek közötti bibliográfiájában⁴⁸. A világi ponyvák bemutatása a *Népi írásbeliség* fejezetben belül tárgyalt *Ponyva* alfejezetben történik, és a szakrális ponyváké pedig, azok ponyva jellegére való utalás nélkül a *Vallás* című fejezetben belül az *Ima- és énekfüzetek* alfejezetben. Ez a beosztási rend valószínűleg a használati mód egyik tényezőjét – ájtatossági alkalmak – vette alapul, és figyelmen kívül hagyott egyéb szempontokat, mint a kiadó- és nyomdahelyek, a külsődleges jegyek megegyezése és a használat másfajta formáinak – népi olvasmány – világi ponyvákéval való azonosságát. A későbbiekben is szó esik még arról, hogy a világi és vallási nyomtatványok egy csoportjánál – csodás események leírásai, szentek élettörténete – sok hasonlóság figyelhető meg. Így e bibliográfiában a *Ponyvák* között, a ponyvai jelleg hangsúlyozása miatt – és nem a *Vallás* fejezet *Szentek* alfejezetében – került sor például a *Szent Erzsébet asszonyunk élete, vagy: az alázatosság felmagasztalása Isten előtt* (Bucsánszky, Pest, 1859)

vagy *Szent Gellért püspök vagy az igaz ember halála* (Buczászky, Pest, 1857), illetve *Szűz Szent Margit, vagy: a szent fogadás hatalma* (Buczászky, Pest, 1857)⁴⁹ stb. című nyomtatványok felsorolására. Úgy véljük, hogy témája miatt ez a csoport is inkább a vallásos nyomtatványok körébe tartozik, a világi ponyvákvaló funkcióbeli hasonlóság ellenére is, illetve e helyzet az osztályozás nem megnyugtató voltát mutatja. Összességében pedig a vallásos nyomtatványokat külön csoportban a világi ponyvanyomtatványok mellett lenne célszerű tárgyalni, a későbbiekben kifejtendő jellemző jegyeik miatt. Másféle funkciójuk révén a vallásos nyomtatványok elkülönülnek ugyan a világiaktól, de külső jegyeik azonossága miatt mindenképpen a ponyva műfajába tartoznak. A formai egyezések, az előállítás azonos körülményei és a megcélzott réteg hasonló társadalmi helyzete mellett a világias témájú nyomtatványoknak is sokszor vannak vallásos vonatkozásai. Erre példa lehet a Bartalits Imre kiadásában megjelent *kriminális csodaponyva* a keresztfára kötözött gyermekről, melyben az *Üdvözítő úr Jézus Krisztus fényes glóriája megvédelmezte a hidegtől a szegény kis ártatlant*. A szentek életrajzainak olvasmányos kiadásai – ahogyan a fenti besorolás példái is mutatták – gyakorta közel állnak a világi történelmi kalandos és borszasztó történeteihez.

A vallásos ponyva azonban jelentősen eltér a világi témájú széphistóriáktól, bűnügyi-, betyár-, vagy csodatörténetektől, a XX. századi és napjainkban is virágzó tömegirodalomtól. Funkciója, használata a vallásgyakorló közösségben más jellegű, a ponyvafüzetek erősen kapcsolódnak a világképhez, a kultuszhoz, gyakran paraliturgikus cselekményekhez vagy csodás jelenségekhez, búcsújáró helyekhez, az évi ünnepkörhöz, illetve lehetnek néphithez kötődő mágikus vonatkozásai. A vallásos ponyvairodalom egyik legfőbb jellemzője Erdélyi Zs. meghatározása szerint, hogy *a paraliturgia függvénye és megjelenítője (...) a népi áhítat pap nélküli, kötetlen, önerejű megnyilatkozásainak lecsapódása az analfabetizmus fölszámolása idején*.⁵⁰ Kielégíti azt a népi igényt, mely az egyházi vallásgyakorlaton túl is jelentkezik. *Mellőzés, sőt üldözés ellenére is ragaszkodik hozzá a nép széles tömege. Különösen az idősebbek – énekelni akarják ezt a mást is. Testi és lelki szükségletük, hogy többet énekeljenek, mint amennyi az orgonaszóval kísért templomi ének pár verse* – állapítja meg Volly István⁵¹. Ezek alapján, a népi vallásosságba való beépüléssel magyarázható a műfaj továbbélése főleg előimádkozók, búcsúvezetők körében. Nem ritkán, napjainkban is a múlt század második feléből származó ponyvanyomtatványokat őriznek meg és használnak az ájtatosságok alkalmain. Míg a vallásos ponyvakiadványok viszonylag bőségesen gyűjthetők vidékünk előnékesei és templomjáró idős asszonyai között, addig a világi témájú ponyvanyomtatványok, történelmi megőrzésével gyűjtéseink során csak kivételesen találkoztunk. E jelenség összetett okai közül az egyikre utal Morvay Judit megfigyelése, miszerint világi tárgyú olvasmányokat, híres esetekkel, betyártörténetekkel foglalkozó

ponyvákat az asszonyok nemigen vettek kézbe: *Úgy gondoltuk, hogy tán bűn az, ha olyat olvasunk.*⁵²

Ritkán tapasztaltuk azonban a fenti, világi ponyvái példához hasonlatos ellenérzést a vallásos ponyva köréhez tartozó, de nem tisztán egyházi tanokat közvetítő, a cenzúra és a papság által üldözött, a népi hitvilág alkalmazási körébe illeszkedő nyomtatványok esetében. Ezt tükrözi egy 1907-ből származó, egyházi jóváhagyást el nem nyert ponyvanyomtatványokat nagy számban kiadó Egri Nyomda Rt.-hez küldött paraszti megrendelőlevél is, mely a papi elutasítás indoklását keresi: *Kérem a Tekintetes Egri részvénytársaságot azért szüntem meg idáig a hozatással, mert a mi papunk ezt a nyomdát nagyon tiltja azt mondja hogy ez nem jó. Azért felkérem önöket, szivesküdjenek meg írni hogy miért nem jó ez a nyomda legalább tudjam a papnak megmondani.* A többféle lelkipásztori megítélést mutatja azonban, hogy egy másik esetben éppen egy pap rendel meg 25 *drb. fűzött példányt Varga Lajos: Szűz Mária emléke* című, egyházi jóváhagyást nélkülöző kiadványából.⁵³ Az Egri Nyomda az egyházi kritikákra egy 1903-ban nyomtatott típuslevéllel reagált: *... féltettük magunkban, hogy kiszorítjuk a falusi házakból a 'Sobri Jóska't az 'Üstben főtt kutsébert', 'Senki Pál szabaduló levele' a 'Csodálatos kép' stb. néha undorító és népbolondító históriákat.*⁵⁴ A paraszti igényekhez igazodó üzleti érdek esetenként mégis azt diktálta, hogy a típuslevélben említett *Csodálatos kép*hez hasonló vallásos-mágikus ponyvák kerüljenek itt is kiadásra.

Az 1910-es évektől a vallásos ponyvanyomtatványok és kiadásuk helyzetét alapvetően befolyásolta, hogy az egyetemes katolikus egyház kodifikálta viszonyát a vallásos nyomtatványokkal kapcsolatban. 1918-ban hatályba lépett a Codex Iuris Canonici, a latin nyelvű egyetemes egyházi törvénykönyv, amely külön fejezetcímmel ellátva foglalkozik a vallási élettel kapcsolatos, előzetes cenzúra nélküli nyomtatványok tilalmazásával.⁵⁵ Eszerint az egyház a kodifikált jog alapján igényli a könyvek és különböző egyéb nyomtatványok kiadása előtt, hogy azokat jóváhagyás végett a helyi püspökséggel megismertessék. Másrészt az 1399. kánon szerint tilalmazottak többek között azon nyomtatványok, melyek babonás vonásokat tartalmaznak, az olyan liturgikus jellegű iratok, amelyekben nincs a szentszék jóváhagyása, a szentszéktől nem engedélyezett, nem hivatalos, apokrif bűcsúknak ájtatosságokhoz stb. csatolása. Szintén tilalmazottak az olyan szentképek, amelyek nem az egyház szándéka szerinti tiszteletre vezetnek, amelyek eltérnek az egyház terjesztési módjától. A kézirat gyanánt történő megjelenés kivételével tilos egyházi engedélyt megelőzően új jelenések, kinyilatkoztatások, látomások, jövendölések, elbeszélte csodák, újfajta ájtatosságokba való bevezetések terjesztése is. A tilalmak megszegőinek büntetésével külön kánon foglalkozik.⁵⁶ Ezen – Második Vatikáni Zsinatig (1966) érvényesült – szabályozás alkalmazásaként például az andocsi búcsújáróhelyet ismertető füzetben a szerző a következőket írja: *Tilos bódékban, árusoknál oly éneke-*

ket, imákat, ájtatos füzeteket, imakönyveket vásárolni, amelyek első, második lapján nem látod e néhány szót: „Nihil obstat”, „Imprimatur”, vagy „Püspöki engedéllyel”, vagy „Az egyházmegyei hatóság jóváhagyásával” és az engedélyezés számát s keltezését. Sok babonás füzet, ének kerül forgalomba. Pl. „Hét mennyei szent zár”... „A bethániai aranylevél” ... „Szent Mihály levele, mely az égből esett le.”... stb. azért vigyázz, ha ilyeneket látsz, jelentsd be egy lelkiatyának.⁵⁷

Valószínűleg az egyházi korlátozással összefüggésben az általunk föllett ponyvaanyag az 1910-es és 20-as évektől szórványosabbá vált, igaz, e termékek az egyházi engedélyt már rendre tartalmazzák. Ezen egyházilag megszabott kiadási körülmények között az olyan apokrif szövegeket tartalmazó, korábbi nyomtatványok utódait, mint amilyen például *A hét mennyei szent zár*, *A boldogságos Szűzanya álma*, *a Szent Mihály levele* stb. ezidőtől már csak kézirásos másolatként ismerjük. E változások konkrétan adatolhatók a korábban olyannyira népszerű termékeket előállító Egri Nyomda Rt. működésében is. Az Egri Nyomda számára a vallásos ponyva kiadása az I. világháború végéig s egyben a Codex Iuris Canonici hatálybalépéséig jelentett igen jó üzletet. Az 1918. évi igazgatósági jelentés még az ájtatos kiadványok iránti kereslet növekedéséről számolt be, de az 1922. évi közgyűlésen már az igazgatóság az érdeklődés egyre nagyobb csökkenését panasztolta. 1927-ben pedig már alig volt számottevő a vallásos művekből származó jövedelem, sőt 1939-ben a vallásos ponyva további kiadását teljesen leállították.⁵⁸ Az I. világháború közismerten határjelző a népi kultúra számos területén, esetünkben azonban nyilvánvalóan főként az egyházi viszonyulás megváltozása idézte elő a ponyvaértékesítésben kedvezőtlen fejleményeket.

A század első éveiben – az egész társadalmat átható gazdasági, piaci változások nyomán – a hagyományos ponyvaterjesztés (vásárok, búcsúk, vándorárusok) mellett már jól működött a modern, postai forma is, melyet az Egri Nyomda Rt.-hez írott, már eddig idézett megrendelőlevelek is bizonyítanak. Ezek tanúsága szerint elfogadták ezt az újfajta és nagy távolságokat áthidaló (egészen Amerikáig eljutó) – módozatot, de még a sajátos népi szemléletet tükrözi például a megrendelőleveleken a nyomdai ügyintézőknek *Szentatyák* titulussal vagy *Kedves Varga Lajos bácsi* megnevezéssel való megszólítása. A vallásos ponyva rendelői között található *könyv- és papírkereskedő; kőműves, aki a gazdag katolikusok közt fogja terjeszteni; földművelő gazda; kegyhelyek látogatója, mint zarándok és foglalkozásom az, hogy halottakhoz hívnak énekelni* stb. A nyomda a megrendelések számára formanyomtatványt készített magánszemélyek és terjesztők részére is. A terjedést és így a nyomda hasznát biztosították további ügyes reklámfogások, például egyes füzetek és imalapok hátoldalán a kiadványok figyelemfelkeltő felsorolása a vételár feltüntetésével. A megrendelők igénylik is az ilyen reklámfüzeteket: *Kérjük a tekintetes részvénytársaságot hogy küldjenek nekem*

legalább egy darabot ajándékban a mi ben megvan a könyvek tartalma hogy legaláb had terjeszük minden felől. A reklámfüzetek tájékoztattak a megrendelés módozatairól is: *a múlt évben a Szent kútnál vettem egy Mária kert című füzetkét abban olvastam hogy a szent írás című könyvet hogy és mimódon lehet megrendelni.* Rimócról 1906-ban a következő megrendelő levelet küldték ugyancsak a Verses Szentírás ügyében: *...még a mi köségünkbe nincs hirdetés útján olvastam felöle. de egy kicsit Drágáljuk tehát ha olcsóban lehetne Megkapni méltoztasék velem tudatni lehet hogy e köségbe töben is hozatnánk.*⁵⁹ Az újfajta piaci viszonyokhoz való alkalmazkodást láthatjuk az árengedmény és részletfizetési kérelmek más eseteiben is. A szegénységre való hivatkozás gyakorta előfordul a fizetési haladék kérésével: *A szent írás egész kötetét szeretném megvenni de sajnálattal mondua mint földműves egyén az el mult év silány termése a jelen időben a fent irt könyvnek az ára lefizetését lehetetlenné tette tehát a folyó évben szeptember havában meg tudnám fizetni a díszes vászon kötésű szentírási könyv áratt.* Ajándék vagy hitel kérésével is folyamodnak a kiadóhoz: *legmélyebb alázattal esedezek a szent atyákhoz Kegyeskednének részemre egy oly kopotat hamindjárt rongyos is lenne rendeltetni Kezét lábát csokolom romaikatolikus (...)* A reklámtevékenységhez tartozik a Nyomda részéről rejtvény-feladat közzététele is, melynek szövege a Verses Szentírásra vonatkozik, és a megfejtők között szintén ez a könyv a jutalom. A nyomdának a népi igényekhez való alkalmazkodása figyelhető meg az *öreg betűs* nyomtatás kérésének elfogadásában, és megrendelőlevelek sokasága tanúskodik arról a szolgáltatásról, hogy a kötetek – és nemcsak a Verses Szentírás, melybe e célra külön *Emléklapot* készítettek – belső lapjára rányomtatták a családi adatokat, melyek bejegyzése az effajta könyvekbe eddig kézírással volt szokásos: *Nagyon szépen fel kérem a Tekintetes / Nyomda Részvény Társaságot hogy legyenek / szivessek az alanti címekre küldeni / posta fordultával az ő és az új Testá / mentom könyvét egy kötet ben . fél bőr / kötésben legyen . illetve ojan legyen mint az / itt lévő Orosz János könyve a melyet ő / most egy éve rendelt meg 5 f 20 kr. / Én többet küldök 30 kr csak szép nagy betűkkel legyenek bele nyomtatva az alábbi nevek / ifj Rembeczki József / és / Kedves neje / Farkas Borbáláé / ez a könyv / Görög katolikusoké ; Szakáldi lakosok. / Az Emlék lapban ezeket tesék írni / vagyis nyomtatni. / Megnősültem / 1902. November 10én. / Komák lettünk, Ondo János és / Kedves Nejével / Nagy Máriával / 1906 Október 24én / ifj. Rembeczki József születet / 1882. Márczius 27én / Farkas Borbála Születet / 1885. Július 27én. / A Kedves Anyánk Meghalt / Az Józsefé Veréb Júliánna / 1902 November 21 én / Az Borbáláé Vasko Erzsébet / 1887, Július 1én, Az könyv készülésének meg az idejét így / tessenek bele nyomtatni illetve Márczius 1ét tesenek bele nyomtatni.*⁶⁰

A vallásos ponyvafüzetek elterjedtségéről, **táji tagoltságáról** nincsenek megfelelő ismereteink. Feltételezhető, hogy egy-egy nagyobb kegyhely vonzáskörzetében elterjedtek az adott szakrális táj nyomtatványai. Másrészt az

egyes szentekhez kapcsolódó vagy egy-egy buzgó, jámbor énekszerző tevékenységét tükröző, kisebb kultushelyekről szóló ponyvafüzetek a múlt század második felében ugrásszerűen elszaporodó kis nyomdák helyi kiadványaiként egy-egy vidéken belül léteztek. A gazdasági fellendülés nyomán a századforduló tájától azonban a nagy nyomdák – ahogyan az Egri Nyomda Rt. példája mutatja – reklámtevékenysége révén a terjedés – a vásárokon, búcsúkon való beszerzés és a vándorárusok tevékenysége mellett – gyorsabb, széleskörűbb és nagyobb távolságokat átfogó lett. A postai utánvétellel való megrendeléssel az ország szinte minden zugába eljuthattak az egyes kiadványok. Az egységesedés irányába mutató változások ellenére azonban minden falunak kialakult a sajátos változatos és állandó változásban lévő énekkincse az általánosabbnak tekinthető kántori énekgyakorlat mellett.

A katolikus népi vallásosságra jellemzően a vallásos ponyvanyomtatványok általában a templomjáró falusiak által napjainkig is kitüntetetten kedvelt *legszebb, ájtatos, szüvreható, nagyerejű, hathatós, igen hasznos* stb. imádságokat, énekszövegeket tartalmaznak, s ezért figyelhető meg az effajta nyomtatványok napjainkig való megőrzése, használata, és alakult ki reprodukálásának és *állagmegőrzési módzatainak* sokfélesége. A ponyvanyomtatványok ezenkívül a könnyen sérülő tárgyféleségek csoportjába tartoznak és a használatból akár csak átmenetileg is kikerülve, a nem megfelelő tárolási körülmények között könnyen váltak féregrágotá, penészfoltossá. A szakrális nyomtatványok megsemmisülésében a történelmi események is közrejátszhattak: *az oroszok szétrepigették, eldobálták a kasznyi fiókból az adatközlő édesanyjától megmaradt vallásos iratait.* (Egeg, /Hokovce/ Szl.). A használhatóság érdekében a sokszor több mint száz éves, széthulló lapokat cérnával, fonállal összevarrják, gerincénél textilcsíkkal megerősítik. Ez előfordul a csak néhány lapos töredékek esetében is, és létrejönnek több nyomtatvány összeerősítésével könyvszerű gyűjtemények, amelyek változó mennyiségű füzetet, illetve lapot tartalmaznak. (Az eddig adatolt legvastagabb ilyen gyűjtemény 42 darabból állott.) Az összeállításkor tematikus elv nemigen érvényesült, egymás mellett találhatóak a böjti és búcsújáró, rózsafüzéres vagy mágikus nyomtatványok. Praktikus szempont a méretazonosság és az elkészített gyűjteményeknek ennek érdekében, illetve a könnyebb kezelhetőség és a kirojtolódó szélek miatt ollóval körbe is nyírták, még akkor is, ha a szöveg szélein olvasható szöveg így csonka lett. A füzetek belső lapjainak szakadásait ragasztószalaggal (papírragasztó, újabban cellex) rögzítették vagy pedig itt is alkalmazták a cérnával való összeöltést. Amikor az *eldörgölődött* lapokat papír ragasztószalaggal javítják, a ragasztócsíkra tintával újraírják a szöveget, hogy a használat zökkenőmentes legyen. Megfelelő ragasztóanyag hiányában felhasználtak másféle tárgyról leszedett árcédulákat, gyógyszeres üvegek címkéiből vagdosott darabokkal támasztották alá az elrongyolódott papírlapot. Emiatt a ponyvafüzeteken időnként ilyesféle feliratok is olvashatók: *Vasalás tilos, Budapesti Harisnya-*

gyár, *Mosógépben ne mossuk!* stb. A nyomtatványok védelmét szolgálja a csomagolópapírba, nejlon- vagy zsírpapírba való bekötés, illetve, hogy a füzeteket keménypapírból készített könyvszerű fedéllel látták el, olykor könyvkötő révén. Az effajta vallási javakat továbböröző katolikusok szakrális tárgyai között előfordulnak az imakönyvekbe beletéve csonka, egy-két lapos vagy címlap nélküli töredékek is.

Egyébként kultikus jellegük révén e vallási iratoknak hasonlatos sorsuk is lehetett, mint a használatra alkalmatlanná vált másfajta szakrális tárgyának. Az elrongyolódott *szent olvasmányokat* tűzbe dobták, *s füstje felment az égbe*.⁶¹ *Azaz amikor valaki meghal, akkor ezeket a régiségeket, könyveket elégették, nem maradt firú fira*.⁶² A pétervásárai (Heves m.) előimádkozó asszony kifejezetten azért égette el a már nem használt ponyvafüzeit az elmúlt években, hogy majd a vallástalanabb örökösöknél méltánytalan sorsra ne jussanak.

A népi használatot és szükségletet, valamint a ponyvakiadás elmúlt évtizedekbeli hiányát mutatja egyes vallási ponyvaszövegeknek kéziratos füzetbe történő lemásolása vagy gépelt, stencilezett, fénymásolt lapokon való sokszorosítása. Erre számos példát ismerünk. Az ilyen írógéppel sokszorosított lapokat Egegen *kopogatott imádságnak* (írógépen lekopogott) nevezik. Pásztor Pálné (sz. 1910) magyargéci (Nógrád m.) előimádkozó asszony egy szigetelőszalaggal és öntapadó papírragasztóval többszörösen ragasztott, négyrét hajtott gépelt lapot őriz, melyen *A Szűzanya ismét csodát tett. Sánta Lászlóné, Csépe Klára látomásai – Gyógyulások a forrásnál – Kézirat gyanánt 228.* című szöveg olvasható. Ez a hely, év, szerző és kiadó feltüntetése nélküli, néhány száz példányban legépelt lap az 1950-es években készülhetett, az 1947-es történekekről még 1947–48-ban kinyomtatott ponyvák nyomán. Egy ilyen, a gépelménnyel csaknem megegyező egylapos nyomatot őriz Tóthpál Józsefné (Majoros Rozália, sz. 1912, Szonda) szondai előénekes, *Jegyzőkönyv* címmel. Impresszumként *Nyom: Végh Dezső H.* olvasható. E nyomat élettartamát a hajtások és szélek mentén végigfutó cellulusragasztós erősítéssel igyekeztek meghosszabbítani. A régi és kedvelt nyomtatványok sokszorosításának modernebb eljárása a fénymásolás. T. L. balassagyarmati búcsúvezető több ilyen másolat után legutóbb a mezőkövesdi búcsúban ismerte meg, majd munkahelyi fénymásoló segítségével saját használatra elkészítette *Az Úr Jézus szentséges szíve tiszteletére és imádsására készült ima- énekes kis könyvecske a buzgó hívek használatára* c. füzetet. Széles Kálmánné (Dovicsiny Ilona, sz. 1919, Nógrádmарcal) balassagyarmati templomi előénekes tulajdonában az *Új énekek litánia és ima. Májusi hangok* (é.h.n.), a múlt század végén kiadott ponyvafüzet fénymásolt példányát találjuk. Egy karancslapujtói (Nógrád m.) asszony *Egy szegény boldogtalan család története és megvigasztalása* című, a hasznosi helyről szóló ponyvanyomtatvány fénymásolt példányát használja.

Viszonylag kevésé adatolt a vallásos ponyvairodalomnak a népi kultúrában elfoglalt helye. Erdélyi Zsuzsanna említi a ponyvanyomtatványról terjedő imahasználat, illetve az ehhez kapcsolódó böjti fogadalmak egy esetét: *...levelbő ... édesanyámé (volt) gyerekkoromban ... nem ének, csak ima ...három böjthő való, ... sokan utánozták ezt a három szombatot.*⁶³ Utalhatunk a ponyvának vallásos néphitbeli szerepére is. Például *a Hét mennyei szent zár imádkozása után, vót aki megtudta a halálát.* Az imádkozás gyakorlata és a vallásos ponyvaszövegek összefüggését mutatja vidékünkön a rózsafüzérnek rózsás kerttel, élő rózsákkal való kapcsolatba hozása. Találkozunk ponyvaszövegnek erkölcsi példázatként való alkalmazásával is, amikor a megesezt leányt vigasztalták ponyvafüzetből felolvasott történettel.⁶⁴ Az Egri Nyomdához Amerikából érkezett megrendelőlevelek arra mutatnak rá, hogy a szülőföldtől elszakadt emberek körében a nyomtatványok az anyanyelvi kultúra megjelenítőiként játszanak szerepet. Kedvezőbb anyagi helyzetükben ők nagyobb mennyiségben rendeltek: *mondhatom is hogy még ilyen értékes könyv (Verses Szentírás) még nem volt a kezembe. mert mán sokat tanultam belőlle fogom is ajánlani minden ismerősömnek (...) újból küttem 62 koronát 32 koronát két egész bőr kötésű Szent Írás könyvekért, a meg marat 30 koronát e jelen Könyv két tábláján és négy oldalon tartalmazó Ima füzetekért, megjegyzem, hogy a füzetek nevét nem lehet mindet leírni mert összesen vagy 75 darabból áll és ebből a 75 darabból minden füzetből kettőt szíveskedjék a másik oldalon levő címre küldeni.*⁶⁵

A szakrális ponyvanyomtatványok jellemző jegyeinek egyéb kérdéseiről (például az illusztrációk), továbbá a használói réteg helyzetéről, viszonyulásáról érdemes külön is szót ejteni majd.

JEGYZETEK

1. Pogány 1978, 365.
2. Ipolyi 1860, 139.
3. Sándor 1953, 46.
4. Dégh 1946–47; 1948.
5. Pogány 1958; 1959.
6. Pogány 1978.
7. Bálint 1944, 208.
8. Tüskés–Knapp 1985; 1993; Tüskés 1994.
9. Tüskés–Knapp 1985, 415.
10. Bálint 1942, 1977, 1989.
11. Volly 1948.
12. Eckert 1937, 30–39., 167–181., 424–442.
13. Sztripszky 1908, Harsányi 1915.
14. Vargyas 1941, 62.
15. Vajkai 1942, 118–127.

16. Bárth 1974, 336–372.
17. Schram 1953.
18. Hetény 1952.
19. Manga 1941, 1946, 1947, 1962.
20. Morvay 1981, 189–194., 204–206.
21. Erdélyi 1976, 28–29.
22. Barna 1983, 1984, 1994.
23. Kríza 1975, 1977.
24. Lammel–Nagy 1985.
25. Szilárdfy 1971, 1981, 1994.
26. Szigeti 1973, 1993.
27. Kovács I. 1985. 1–17.
28. Antalóczy 1986.
29. Inczeffi 1942. 232–233.
30. Jung 1983, 1988, 1994.
31. Silling 1994, Bartha 1987.
32. P. Szojka 1988 (1990), Zsupos 1985.
33. Újváry 1965, 1980, Molnár 1986, 425.
34. Barna 1991, 11.
35. Tüskés–Knapp 1985, 415.
36. Pogány 1978, 373.
37. Világirodalmi Lexikon X. 1986, 743., Magyar Néprajzi Lexikon 4, 260.
38. Békés 1966, 6.
39. Antalóczi 1986, 82., 86.
40. Tüskés–Knapp 1985, 419.
41. HmL XI-16/5. 1906.
42. Kríza 1982. 93.
43. Lásd Lengyel Ágnes Szent Brigitta középkori imádsága napjainkban c. kézirat a IV. Népi Vallásosság a Kárpát-medencében c. konferenciakötetben (megjelenés alatt).
44. Tüskés–Knapp 1985.
45. Antalóczi 1986, 89. Az Egri Nyomda Rt kb. 8–10 ilyen, raktári számmal ellátott egyleveles nyomtatványt jelentett meg, melyek azonos raktári számmal füzetes kiadásban is napvilágot láttak.
46. Bálint 1976, 231. *Jézus Krisztus keserves kínszenvedése*. Bp. 1886. Rózsa Kálmán; A képes imalap keretbe foglalva függött a régi parasztszobában.
47. Bálint 1979 II. 181.
48. Sándor 1977.
49. Sándor 1977, 890–891.
50. Erdélyi 1976, 28.
51. Volly 1948, 5.
52. Morvay 1981, 193.

53. HmL XI.-16/5. 1907, dr. Vörös Nándor siklósbodonyi plébános.
54. Antalóczi 1986, 82.
55. C.I.C. 1951, 376–383.
56. C.I.C. 1951, 621., Erdő 1985, 595.
57. P. Pethő 1929, 72.
58. Antalóczi 1986, 80–81.
59. HmL XI-16/5. 1906. és 1907.
60. HmL XI-16/5. 1907.
61. Barna 1989, 604.
62. Erdélyi 1976, 66.
63. Erdélyi 1976, 610.
64. Pongrácz Mihályné Bujnyik Borbála (sz. 1923, Terény) és Mizera Jánosné Pálok Mart (sz. 1907, Szonda).
65. HmL-XI-16/5. 1907. 1306.

IRODALOM

ANTALÓCZI Lajos

1983 Egri vallásos ponyvák. Új ember. XXXIX. 26–27. sz.

1986 Az Egri Nyomda Rt. története 1893–1949. Eger

BÁLINT Sándor

1929 Szegedi népies imádságok és ráimádkozások. Nny. 4–6. sz. 189–190.

1937 Népünk imádságai. Regnum. Egyh. Tört. Évk. II.

1944 Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből.

Kassa

1976 Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. 2. kiadás. Bp.

1977 Ünnepi kalendárium. I–II. Bp.

1987 A magyar vallásos népelet kutatása. In: Vallási Néprajz II. 8–65. Bp.

1991 Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Hasonmás kiadás. Szolnok.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp.

BARNA Gábor

1984 Katolikus egyházi népének, énekszerzők és folklorizáció (A Mezey kántorok énekei a néphagyományban) Folklór és tradíció I. Bp. 123–133.

1986 Vak Emán is énekelt róla. Új Ember. XLII. 30. sz.

1989 Fejezetek a palóc néphitből. In: Bakó Ferenc (szerk.): Palócok IV. 595–678.

1991 Utószó. In: Bálint Sándor: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Szolnok.

- BARTHA Elek
1987 Szent levelek Zenta környékéről. Múzeumi Kurír. 53. Debrecen. 23–27.
- BÉKÉS István
1966 Magyar ponyva pítaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig. Bp.
- DÁM Ince
1943 Látogatás egy előimádkozó asszonynál. Magyar Barát. XXIII. 90–91.
- Dégh Linda
1948 Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Horváth János emlékkönyv. Bp. 299–315.
1946–47 Népmese és ponyva. Magyar Nyelvőr.
- DOMOKOS Pál Péter
1929 A csíki énekeskönyvek (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves fennállása alkalmából. Szerk. Csutak Vilmos) Sepsiszentgyörgy
- ECKERT Irma
1937 A Kalocsa vidéki magyarság vallásos népköltészete. Ethn. XLVIII. 30–39.; 167–181; 421–442.
- ERDÉLYI Zsuzsanna
1971 Archaikus és középkori elemek néprajzi szövegekben. Ethn. LXXXII. 343–374.
1976 Hegyet hágek, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp.
1988 Archaikus népi imádságok. In: Magyar Néprajz V. Bp. 692–748.
- ERDŐ Péter
1985 Az egyházi törvénykönyv. Bp.
- HARSÁNYI István
1915 Két koldus ének forrása. Ethn. XXVI. 138–139.
- HETÉNY János
1951–52 Nagyboldogasszony virrasztása (kézirat).
- HOPPÁL Mihály
1985 A mai magyar folklór mint társadalmi kommunikáció. (A szerencse lánclevele) Folklór és Tradíció. II. 13–31.
- HORVÁTH Cyrill
1895 Világiak régi magyar imádságos könyvei. ITK. 257–281.
- HOWARD, Donald R.
1980 Writers and Pilgrimes. Medieval pilgrimage Narratives and Their Posterity. Berkeley-Los Angeles-London
- HUDI József
1990 Alfabetizáció és népi írásbeliség a 18–19. században. Rubicon 1:5. 16–17.
- INCZEFI Géza
1942 Ellenséges golyó ellen védő imádság. Ethn. LIII. 232–233.

JUNG Károly

1983 Baj ellen oltalmazó égi levél és áldás Gombos hagyományvilágában (Adalékok vidékünk szakrális néprajzához) Jugoszláviai magyar folklór. Hungarológiai Közlemények X. 35.sz. 127–133.

1988 Törökbecsei amulett (Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése) Ethn. IC. 357–375.

1994 Órszerek könyve. Szent levelek, golyó ellen védő imádságok, amulettak a magyar néphagyományban. Újvidék

KATONA Imre

1986 Ponyva. In: Magyar Néprajzi Lexikon. 10. Bp. 743–744.

KATONA Imre – SZEMERKÉNYI Ágnes

1981 Ponyva. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 4. 260–261.

KATONA Imre – VOIGT Vilmos

1981 Ponyvairóladom. In: Néprajzi Lexikon. 4. Bp. 260–265.

KERÉNYI György

1972 Egy koldusének változatai (Igricek-énekes koldusok) Ethn. LXXXIII. 77–84.

KOVÁTS Albert

1986 Ponyva. In: Világirodalmi Lexikon. 10. Bp. 745.

KOVÁCS I. Gábor

1988 Új kultivációk a két világháború közötti magyar kalendárium-irodalomban. Adalék a paraszti mentalitás modernizációjának történetéhez. Szociológia. 265–273.

1985 Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva tömegtermeléshez. Magyar Könyvszemle. 101. 1. 1–17.

KRIZA Ildikó

1976 A középkori hagyomány továbbélése a mai folklórban (Adalékok a ponyvaballadák történeti háttéréhez) In: Népi Kultúra – Népi Társadalom. VIII. Bp. 261–280.

1977 A szálláskereső Mária. In: Uó: A legendaballada. Bp. 77–88.

KÜLLŐS Imola – SZEMERKÉNYI Ágnes

1981 Paraszti írásbeliség. Magyar Néprajzi Lexikon. 4. Bp. 182–184.

LAMMEL Annamária – NAGY Ilona

1985 Parasztbiblia. Bp.

LENGYEL Ágnes

1986 Fejezetek egy Nógrád megyei falu (Terény) vallási néprajzából. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján. 341–365.

1994 megújuló vallásos „ponyvanyomtatványok” Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXVI. 227–257.

MANGA János

1941 A kánai menyegző Nagycétényben. Ethn. LII. 139–140.

1962 A hasznosi tömegpszichózis. A búcsújáráhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései. Ethn. LXXIII. 353–388.

- 1978 A hitvilág és a hitélet változása. In: Szerk. Bodrogi Tibor: Varsány. Tanulmányok egy Észak-Magyarországi falu társadalomnéprajzához. Bp. 375–412.
- MOLNÁR Ambrus**
1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. In: Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...”. Bp. 418–443.
- MOLNÁR Csilla**
1994 Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban. In: Bartha Elek, Dankó Imre, Küllös Imola, Molnár Ambrus (szerk): Vallási Néprajz 6. 41–51. Debrecen
- MORVAY Judit**
1981 Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében. Bp.
- NAGY Ilona**
1992 A samariai éhínség – egy népszerűtlen népi epikus ének. In: Közéletések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. 99–106. Debrecen
- NÉMEDI Lajosné**
1975 A triviális irodalom kutatásáról. KLTE Könyvtára Közl.93. 171–197. Debrecen
- NOVÁK József**
1964 A nép olvasmánya a nép tanítója. Népművelés. 8. 15–17.
- NOVÁK László**
1927–29 A nyomdászat története. 1–7. köt. Bp.
- ORTUTAY Gyula**
1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethn. LXXIII. 497–511.
1966 Kalendárium-olvasó magyarok. In: Uő: Halhatatlan népköltészet. 291–302. Bp.
- PETHŐ Lénárd P.**
1929 Az andocsi búcsújárárhely ismertetése. Bp.
- PETRÓCZI Sándor**
1949 Egyházi népéneklésünk kialakulása. Vigília. XVI. 160–166.
- PETZOLD, Leander**
1969 Crause Thaten sind geschehen. München
- POGÁNY Péter**
1958 A régi hazai népies ponyvakutatás problémái. Ethn. LXIX. 578–593.
1959 Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése során. I. Vásári ponyvairatok. Bp.
- POGÁNY Szaléz**
1991 A régi magyar vásári ponyvakiadványok képanyagának elemzése. In: Corona Fratrum. Pannonhalma

RÓNAY Mária

1928 A ponyva írói és olvasói. *Literatúra*. 62–63.

SÁNDOR István

1936 A magyar falu szellemtörténete. *Vigília* III. 3.

1953 Figyeljük népünk olvasmányait. *Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője*. I. sz. 45–46.

1977 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. *Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához*. Bp.

SCHENDA, Rudolf

1970 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der popularen Lesestoffe (1770–1910)* Frankfurt am Main.

SCHRAM Ferenc

1958 *Bevezető népénekeinkhez*. Bp.

1974 A népének egy csoportjának kialakulása Magyarországon. *Ethn. LXXXV*. 373–383.

SILLING István

1992 *Bajelhárító szent levelek a Vajdaságból. Új Symposion (Újvidék)* 7–8. 33–35.

SŐREGI János

1939 *A szegény ember és a vásári ponyvairodalom. Debreceni Képes Kalendarium az 1940-ik szökő esztendőre*. 114–116.

SPAMER, Adolf

1958 *Romanusbüchlein. Historich-philologischer Kommentar zu einem deutschen zauberbuch*. Berlin

SPUFFORD, Margaret

1982 *Small books and peasant histories. Popular fiction and its readership in seventeenth century England*. Athens (Georgia)

SZABÓ László

1981 *A paraszti olvasás és a folklór. Folklór-Társadalom-Művészet*. 7. 31–59.

SZABÓ T. Attila

1934 *Kéziratos Énekeskönyveink és Verses Kézirateink a XVI-XIX. században*. Zilah

SZIGETI Jenő

1973 *Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön*. *Ethn. LXXXIV*. 332–341.

SZILÁRDFY Zoltán

1971 *Egy ercsi délszláv képes ponyvairat ismertetése. Fejér-megyei Történeti Évkönyv* 5. 157–168.

SZILÁGYI Ferenc

1978 *Egy ponyvára került ismeretlen balladaváltozat és tanulságai*. *Ethn. LXXXIX*. 94–104.

- SZOJKA Emese, P.
1990 „Szent levél” a Bács-Kiskun megyei Tataházáról és lánclevelek bájáról. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét
- SZTRIPSZKY Híador
1908 Igrícek, énekes koldusok. Ethn. XIX. 345–353.
- TÓTH István György
1995 Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században. Századok. CXXXIII. 815–856.
- TŰSKÉS Gábor
1993 Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Bp.
- TŰSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1985 Fejezet a XVIII. századi vallásos ponyvairodalom történetéből. ITK. 89. 415–436.
1993 Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban. Népr. Ért. LXXV. 143–162. Bp.
- ÚJVÁRY Zoltán
1980 Népi levél a balszerencsés napokról. Múzeumi Kurír. 42. Debrecen. 101–103.
- VAJKAI Aurél
1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. Magyarorságtudomány I. 118–127.
1947 Az ősi ember imádságai. Ethn. LVIII. 237–238.
- VARGYAS Lajos
1941 Áj falu zenei élete. Bp.
- VOIGT Vilmos
1986 Ponyva. In: Világírodalmi Lexikon. 10. Bp. 744–745.
- VOLLY István
1948 101 Mária-ének. Tanulmány a katolikus népének kérdéseiről. Szeged
- ZSUPOS Zoltán
1985 Égi levél Darvason és Bakonszegen. In: Múzeumi Kurír. 47., Debrecen. 59–62.